



УДК 94(477)"19":329.17(=161.1):930

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.10>

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗА РУССКОГО НАРОДА» НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Добровольський Георгій,
аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5816-9018

У статті аналізується стан вивченості діяльності «Союзу руского народа» та інших чорносотенних організацій на українських землях у період між двома російськими революціями 1905–1917 рр. у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Унаслідок дослідження звернено увагу на те, що діяльність чорносотенців повніше опрацьована в українській історіографії, а зарубіжні вчені переважно розглядають чорносотенство як всеімперський рух, часто не беручи до уваги взаємовпливи між чорносотенцями та національними рухами неросійських народів. Проаналізовано праці, у яких розглядається феномен Почаївського та Волинського відділів «Союзу руского народа» як організацій із великою чисельністю членів. З'ясовано, що в деяких роботах висвітлюються відносини чорносотенців із різними соціальними верствами населення: дворянством, чиновництвом, робітництвом та селянством. Історики також розкривають методи й тактику членів «Союзу руского народа» під час участі у виборах до Державної думи та земських установ, простежують генезу російського національного руху та його відносини з українськими національними організаціями на Правобережжі. Встановлено, що малодослідженим питанням залишається діяльність «союзників» на Лівобережжі. Зауважено, що деякі дослідники висловлювали думку, що чорносотенці були правим крилом українського національного руху, що викликало чималу дискусію, під час якої більшість дослідників чорносотенного руху не погодилася із цим. Проте вони вказали на високий рівень актуальності розглянутих під час дискусії питань. Охарактеризовано праці, у яких висвітлено ставлення чорносотенців до іновірців та іногородців (насамперед до євреїв). Охарактеризовано праці, у яких ідеться про проблему множинної ідентичності у членів правих монархістських та проімперських організацій. Доведено наявність потреби в систематизації та комплексному дослідженні діяльності «Союзу руского народа» на українських землях.

Ключові слова: історіографія, громадські організації, чорносотенці, російський націоналізм, «Союз руского народа», південно-західні губернії.

Dobrovolskyi Heorhii. Activities of the “Union of the Russian People” on Ukrainian lands: historiography overview

The article analyzes the state of study of the activities of the “Union of the Russian People” and other Black Hundred organizations on Ukrainian lands in the period between the two Russian revolutions of 1905–1917 in domestic and foreign historiography. As a result of the research, attention was drawn to the fact that the activities of the Black Hundreds are more fully elaborated in Ukrainian historiography, and foreign scholars mainly consider the Black Hundreds as a pan-imperial movement, often not taking into account the mutual influences between the Black Hundreds and the national movements of non-Russian peoples. The works were analyzed, in which the phenomenon of the Pochaiv and Volyn departments of the “Union of the Russian People” as organizations with a large number of members is considered. It was found that some of the works highlight the relations of the Black Hundreds with different social strata of the population: nobility, officials, workers, and peasants. Historians also reveal the methods and tactics of members of the “Union of the Russian People” during their participation in the elections to the State Duma and Zemstvo institutions, trace the genesis of the Russian national movement and its relations with Ukrainian national organizations on the Right Bank. It was revealed that the activities of the “allies” on the Left Bank remain poorly researched. It was noted that some researchers stated that the Black Hundreds were the right wing of the Ukrainian national movement, which caused a considerable debate, during which the vast majority of researchers of the Black Hundreds movement did not agree with this. However, they noted the high level of relevance of the issues discussed during the discussion. The works in which the attitude of the Black Hundreds to non-believers and foreigners (primarily to Jews) are highlighted are characterized. The works dealing with the problem of multiple identities among members of right-wing monarchist and pro-imperialist organizations are characterized. It has been proven that there is a need for systematization and a comprehensive study of the activities of the “Union of the Russian People” on Ukrainian lands.

Key words: historiography, public organizations, Black Hundreds, Russian nationalism, “Union of the Russian People”, south-western governorates.

На період 1905–1917 рр. у Російській імперії припадає час розгортання чорносотенного руху. Найбільшого успіху чорносотенство досягнуло на українських землях. Серед чорносотенних організацій, які діяли в українських губерніях, наймасовішим і найвпливовішим був «Союз руского народа»



(далі – СРН). Його практична робота та авторитетність у суспільстві досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Огляд наявних праць дасть змогу проаналізувати стан вивчення діяльності чорносотенців на українських землях та окреслити ті аспекти проблеми, що залишаються нерозкритими в науковій літературі.

Метою розвідки є аналіз сучасної історіографії, яка присвячена діяльності «Союза русского народа» на українських землях.

Феномен чорносотенства став об'єктом уваги науковців відразу після революції. Відомий білоемігрант Сергій Ольденбург у своїй роботі доводив непричетність чорносотенних організацій до погромів восени 1905 р., у яких їх часто звинувачували опоненти; інших питань цей автор не порушував [15]. Чорносотенні організації досліджували такі радянські історики, як Олександр Тагер [23], Арон Аврех [1], Генріх Іоффе [8], Леонід Спирін [21], Валентин Дякін [7]. Однак через ідеологічну заангажованість їхні праці характеризуються тенденційністю у визначенні дослідницьких завдань, відборі джерел і формулюванні висновків. До того ж радянська історіографія не розглядала діяльність СРН на українських землях.

Серед сучасних досліджень зазначеної теми вирізняється науковий доробок Сергія Степанова. Практична робота чорносотенців у масштабах усієї Російської імперії була предметом його вивчення [22]. Монографія цього автора базується на широкому колі джерел: від мемуарів учасників руху та їхніх супротивників до програмних документів, звітів жандармерії і матеріалів тогочасної преси. С. Степанов висвітлив зародження чорносотенного руху та визначив вплив уряду на створення чорносотенних організацій. Найбільше уваги він приділив СРН, насамперед ролі його членів у єврейських погромах та методам боротьби за місця в Державній думі в ході виборів. Варто зазначити, що С. Степанов проаналізував діяльність відділів СРН і бойових дружин чорносотенців в Одесі, Олександрівську (нині Запоріжжя), Катеринославі (нині Дніпро) та Києві. Автор намагався неупереджено, без ідеалізації та очорнення, показати як чорносотенців, так і їхніх опонентів. Поза його увагою залишилося питання про ставлення чорносотенців до національних рухів (крім єврейського).

Фундаментальним у вивченні чорносотенного руху є дослідження Івана Омелянчука [16]. Він скрупульозно проаналізував процес становлення чорносотенства, взаємозв'язки чорносотенців із православною церквою, їхні взаємини з політичними та ідеологічними супротивниками. Висновки автора спираються на широку джерельну базу, переважно на архівні матеріали.

Праці, присвячені діяльності чорносотенних організацій на українських землях, почали з'являтися на початку 1990-х рр. Так, у 1996 р. вийшла друком стаття Володимира Любченка [10]. Він розглянув, зокрема, діяльність київських організацій російських націоналістів, спрямовану проти українофільства. На основі аналізу чорносотенних та українських київських газет, мемуарів та архівних документів він дійшов висновку, що непримиренними ворогами українського руху в Російській імперії були етнічні українці-чорносотенці, які називали себе малоросами [10, с. 63]. Однак такого висновку дослідник дійшов під час вивчення матеріалів, які стосуються лише міста Києва.

Продовженням розгляду питань, зачеплених у статті В. Любченка, стала публікація Валерія Волковинського [3]. У ній автор спочатку зробив короткий екскурс в історію виникнення правого промонархічного руху в Російській імперії, а далі, аналізуючи архівні матеріали, пресу й мемуари, розкрив деякі аспекти діяльності чорносотенних організацій на українських землях. В. Волковинський висвітлив місце терору в діяльності чорносотенців, ставлення населення до них і їхніх ідей, відносини між монархістами та представниками українського національного руху, роль чорносотенців у єврейських погромах. На відміну від дослідження В. Любченка, В. Волковинський не лише вивчав загалом чорносотенний рух в Україні, але й окрему увагу приділив діяльності СРН, особливо відносинам «союзників» із селянами та їхній участі у виборах до Державної думи [3, с. 71].

Варто виділити монографію Івана Омелянчука, присвячену діяльності СРН на українських землях [17]. Вивчивши мемуари учасників руху та їхніх опонентів, жандармські звіти, чорносотенну пресу та програмні документи СРН, автор провів ґрунтовний аналіз передумов виникнення чорносотенства на українських землях, визначив причини широкого розгортання СРН у Волинській, Подільській і Київській губерніях. Дослідник виділив особливості соціально-економічного розвитку цих губерній, які зробили можливим розгортання чорносотенного руху в регіоні та сприяли його становленню як «бастиону» чорносотенців. Учений наголосив на строкатому етнічному й релігійному складі населення: селяни, які переважно були православними українцями та страждали від малоземелля; численне єврейське населення, представники якого були здебільшого ремісниками та торговцями; поляки-католики, які домінували з-поміж власників великих земельних маєтків. Ці обставини посилювали соціальну напругу. І. Омелянчук визначив, які саме чорносотенні організації функціонували на українських



землях, а також їх соціальний склад, ідеологічні переконання керівників руху і рядових чорносотенців, форми й напрями діяльності; дослідив їхні відносини з імперським чиновництвом та православним духовенством. Загалом монографія І. Омелянчука характеризується комплексним підходом, широкою джерельною базою, глибоким аналізом використаних джерел і водночас лаконічністю та змістовністю викладу матеріалу.

У нульові роки ХХІ ст. спостерігається певний застій у вивченні чорносотенних організацій, проте в наступному десятилітті ситуація змінилася. Тоді вийшли статті Ольги Мартинюк про суперечки між російськими націоналістами Києва та українськими поступовцями [13] і про діяльність російських націоналістів у трьох правобережних губерніях у контексті виборів до Державної думи [14]. Однак у цих роботах О. Мартинюк лише частково торкається функціонування чорносотенних організацій на українських землях. Також опосередковано порушено цю проблему у спільній статті Антона Котенка, Ольги Мартинюк та Олексія Міллера [9].

Певним чином питання діяльності російських націоналістів, підняті Ольгою Мартинюк у попередніх публікаціях, знайшли повніше розкриття в її монографії [12]. Вона розглянула агітаційну роботу СРН перед виборами до Державної думи Російської імперії на українських землях у контексті пропаганди всіх правих промонархічних партій і рухів. Завдяки багатому фактажу та ґрунтовному аналізу виборчої кампанії всіх російських правих партій, їхньої взаємодії і способів боротьби за місця в Державній думі дослідження О. Мартинюк дає можливість краще пізнати сутнісні риси політичного життя Російської імперії між двома революціями, а також такі методи й способи діяльності членів СРН на українських землях, як використання адміністративного ресурсу та лобіювання своїх інтересів серед вищого чиновництва імперії.

У 2010-х рр. було оприлюднено низку дискусійних статей Климентія Федевича [26; 27; 28]. Так, в одній із перших робіт він стверджував, що чорносотенці займалися, хоча й неусвідомлено, українізацією етнічних українців [30]. Попри спірність цієї тези, зазначена стаття широко не обговорювалася науковою спільнотою. У 2017 р. вийшла друком монографія, підготовлена К. Федевичем у співавторстві з батьком, Климентієм Івановичем [31]. Основний висновок, якого доходять автори під час аналізу діяльності чорносотенних організацій, що діяли в південно-західних губерніях, полягає в тому, що місцеві чорносотенці та монархісти (звісно, не всі) були правим крилом українського руху. Цей висновок, на думку авторів, спирається на архівні матеріали Волинського, Подільського та здебільшого Почаївського відділів СРН. Наводиться багато прикладів використання місцевими чорносотенцями української мови у своїх відозвах і пресі, апеляцій та возвеличення окремих постатей і подій української історії (наприклад, князів Острозьких на Волині, битви під Берестечком 1651 р.).

Публікації статей і монографії Федевичів викликали чималий резонанс та спричинили дискусії серед істориків. Насамперед відреагували українські вчені. Свої рецензії та відгуки надала більшість українських істориків, які досліджують соціально-політичну історію початку ХХ ст. Так, В. Любченко зауважив, що метою діяльності чорносотенців на українських землях було утвердження «малоросійства» в контексті «триєдиного русского народа», а не українства та обстоювання окремішності українців, тому зараховувати членів Почаївського та Волинського відділів СРН до правого крила українського руху не можна [2].

Денис Шаталов зауважив, що позитивним у роботах Федевичів є підняття проблеми шляхів націоналізації українського селянства, порушення проблеми множинної ідентичності. Він також підкреслив важливість подальшого вивчення ролі української мови та національної символіки у пропаганді чорносотенців, а також осмислення їх впливу на національну самоідентифікацію українського населення [41].

Михайло Гаухман стверджував, що дослідження Федевичів спонукає переглянути усталені стереотипи про чорносотенців та становище етнічних українців у Російській імперії. Як і В. Любченко, він не погодився з твердженням про те, що чорносотенців можна віднести до правого крила українського руху [5].

Цікавим є відгук канадського історика українського походження Андрія Заярнюка [45]. Він наголосив на тому, що в період діяльності чорносотенців у Російській імперії ще не відбулося остаточного переходу від традиційного суспільства до суспільства модерного типу. Тому не можна накладати сучасне світосприйняття на людей того часу. Рецензент зазначив, що чорносотенці, будучи російськими монархістами, бачили Росію не національною державою «великоросів», а наднаціональною імперією, яка мала бути альтернативою західній цивілізації. Саме тому було парадоксальне на перший погляд поєднання в деяких діячах СРН, які були етнічними українцями (чи, за їхньою самоідентифікацією, малоросами), подвійної ідентичності: регіональної (української-малоросійської) та загальноімперської



(російської, або «общерусской»). Однак А. Заярнюк не бере до уваги той факт, що через свою діяльність чорносотенці часто були локомотивом модернізації традиційного російського суспільства, самі того не усвідомлюючи. Прикладом може слугувати їхня діяльність із політизації селянства та робітництва під час передвиборчих кампаній до всіх скликань Державної думи. Нерідко вони обстоювали саме великоросійський націоналізм як ідею повного домінування росіян-великоросів над усіма іншими народами імперії, а не класичну імперськусть, яку мав на увазі А. Заярнюк.

Богдан Чума, подібно до В. Любченка та М. Гаухмана, також не погоджувався з твердженням про те, що чорносотенців можна віднести до правого крила українського руху в Російській імперії. На його думку, їхня проукраїнськість була, так би мовити, побічним ефектом. Також ним було висловлено побажання більшого фактологічного підкріплення деяких висновків, викладених у монографії [20].

Не залишилася непоміченою робота Федевичів і серед російських істориків. У 2021 р. була опублікована стаття Антона Чемакіна [40]. Він на початку тексту заявив, що метою статті є не рецензування, а полеміка. А. Чемакін звинуватив Федевичів у недостатній джерельній базі їхніх тверджень та перекручуванні фактів. Він категорично не погодився з основним висновком дослідження Федевичів. Адже, за словами А. Чемакіна, чорносотенці не визнавали існування окремої української нації, а вважали малоросійський/український народ частиною російської нації. Сам же феномен Почаївського відділу СРН він порівняв із селянськими рухами середньовіччя. На його думку, волинські селяни вступали до СРН не через свої промонархічні переконання, а через меркантильні інтереси – прагнення отримати землю та поквитатися з «панами-буржуями». Сам СРН вони сприймали як щось на кшталт профспілки для захисту своїх інтересів.

Однак А. Чемакін визнав, що агітація Волинських і Почаївських чорносотенців, які активно використовували українську мову, певні історичні постаті та події, надалі посприяла розвитку українського національного руху на Волині, що не було метою членів СРН. Загалом автор зробив висновок, що монографія Федевичів має тенденційний характер та має на меті відбілювання й українізацію чорносотенного руху на українських землях.

Однак майже всі учасники дискусії зазначали, що піднята Федевичами тема є назрілою і варта подальшого дослідження. Сам Климентій Федевич (син) зазначив, що саме актуалізація проблеми та ревізія поглядів на чорносотенний рух на українських землях були його головною метою [25]. Відповідаючи на критику опонентів, він недавно опублікував ще дві статті [29; 24].

Дослідженням діяльності найбільших у всій Російській імперії Почаївського та Волинського відділів СРН займається Ярослав Цецик, який систематично публікує свої статті починаючи з 2014 р. Він вивчає процес створення й становлення чорносотенного руху на Волині [37], розглядає взаємовідносини волинських чорносотенців з імперськими чиновниками та православним духовенством, а також роль останнього в СРН [32]. Досить уваги Я. Цецик приділяє проблемі ставлення членів СРН до «іногородців» (тобто поляків, євреїв і німців) [33; 34; 35], а також аналізує відносини чорносотенців з іновірцями (католиками, іудеями та протестантами) [36]. Також автор досліджує участь членів Волинського відділу СРН у виборах до Державної думи Російської імперії [39]. Окрему статтю він присвятив участі чорносотенців у місцевих виборах до Волинського губернського земства [40]. На основі вивчених матеріалів дослідник доходить висновку, що чорносотенні організації своєю діяльністю збільшували соціальну та міжконфесійну напругу на Волині, що негативно позначалося на політичному житті держави загалом.

Для робіт Я. Цецика характерна ґрунтовна джерельна база. Він опрацював чимало документів із державних архівів Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей, вводячи їх у науковий обіг уперше. Однак варто зауважити, що роботам цього автора бракує більш розширеного аналізу фактів та систематизації матеріалу.

Зовсім недавно вийшла монографія Олександра Реєнта та Олександра Сердюка. Автори починають свою історичну розвідку з інформації про процес становлення перших чорносотенних організацій у Російській імперії, а далі переходять до розгляду їх діяльності на українських землях, причому значну увагу приділяють взаємовідносинам чорносотенців із населенням [19]. М. Гаухман у своїй рецензії зазначив, що новаторським у цій роботі є спроба авторів проаналізувати діяльність чорносотенних організацій на українських землях після початку Першої світової війни [4, с. 303].

О. Реєнт та О. Сердюк також надрукували статтю, у якій коротко висвітлили ставлення чорносотенців до «єврейського питання» в Російській імперії та до самих євреїв. Дослідники подали дані про кількість чорносотенних організацій і чисельність їхніх членів (здебільшого відділів та підвідділів СРН) в українських губерніях [18, с. 83], порушили питання соціального складу чорносотенних організацій, взаємодії чорносотенців і православного духовенства. У цій розвідці є спроба простежити відносини



між чорносотенцями та селянами. Автори стверджують, що селяни переважно зневажливо ставилися до членів СРН через їхню хуліганську поведінку [18, с. 87]. Учені зробили висновок, що українське Правобережжя не можна вважати «бастіоном чорносотенців» через те, що селяни, які становили більшість членів СРН у Волинській і Подільській губерніях, вступаючи у «союз», переважно переслідували власні цілі: хотіли отримати землю. І саме цим пояснюється такий успіх СРН в зазначених губерніях [18, с. 87].

У 2021 р. була опублікована монографія В'ячеслава Магася, у якій предметом дослідження є громадсько-політичні організації в підросійській Україні. У ній згадуються чорносотенні організації та подаються загальні відомості про них [11, с. 227, 241, 380].

Представники західної історичної школи мало досліджують діяльність СРН та інших чорносотенних організацій на українських землях. Подібно до російської наукової спільноти, вони свої зусилля зосереджують, як правило, на вивченні чорносотенного руху як загальноросійського явища. Багато уваги приділяється питанню щодо того, чи можна назвати чорносотенний рух фашистським або протофашистським. Так, Ганс Роджер доходить висновку, що російських чорносотенців до початку Першої світової війни не можна назвати фашистським рухом [44]. А Вальтер Лакер стверджує протилежне [43]. При цьому обидва сходяться на тому, що чорносотенний рух був радикальною організацією правого ухилу.

У 2013 р. також було опубліковано монографію «Діти Русі: Правобережна Україна та винайдення російської нації» авторства Фейз Хілліс [42]. Викладений у ній матеріал охоплює період від Листопадового повстання 1830 р. до початку Першої світової війни. У перших двох частинах дослідження Ф. Хілліс висвітлює процес націоналізації імперського російського суспільства, включно з малоросами (саме так вона називає представників українського табору як ліберальних, так і консервативних переконань). На її думку, цей процес розпочався в 1830-х рр. у зв'язку з потребою реагувати на виклик польського націоналізму. У третій частині висвітлюється діяльність чорносотенних організацій у 1906–1914 рр. на Правобережжі. Найбільше уваги приділяється агітаційній роботі перед виборами до Державних дум третього та четвертого скликань таких представників малоросійського монархістського табору, як Василь Шульгін, Дмитро Піхно та Анатолій Савенко. Можна погодитися із зауваженням Михайла Гаухмана щодо того, чому Ф. Хілліс назвала свою роботу «винайдення російської нації», а не «винайдення російської та української нації» [6], адже вона в ній розкрила генезу не тільки російського, але й українського національного руху.

Отже, можна зробити висновок, що на сьогодні діяльність «Союза русского народа» та чорносотенних організацій на українських землях більше досліджується вітчизняними, ніж зарубіжними істориками. Представники ж зарубіжної історіографії, незважаючи на високий інтерес до проблеми діяльності СРН, розглядають чорносотенство (за невеликим винятком) як суто загальноімперський рух, переважно ігноруючи вплив чорносотенства на національні рухи неросійських народів імперії.

У сучасній історіографії є декілька робіт, у яких розкривається феномен масовості Почаївського та Волинського відділів СРН. Дослідників цікавлять взаємовідносини чорносотенців із різними соціальними верствами населення, такими як дворянство, чиновництво, робітництво та селянство; також учені з'ясовують методи й тактику діяльності «союзників» у досягненні своїх цілей, переважно в південно-західних губерніях. Малодослідженим залишається питання діяльності СРН на Лівобережжі. Простежено генезу російського національного руху та його відносини з українським на Правобережжі. Деякі науковці висловили думку, що чорносотенці були правим крилом українського національного руху. Проте таке бачення спричинило чималу дискусію, і більшість дослідників чорносотенного руху з ним не погодилася. Проте актуальність піднятих питань не викликала заперечень.

Загалом є потреба в підготовці комплексного дослідження з історії діяльності «Союза русского народа» на українських землях.

Література:

1. Аврех А. Царизм и третьеиюньская система. Москва : Наука, 1966. 180 с.
2. Виступ Володимира Любченка під час обговорення книжки «За Віру, Царя і Кобзаря». *YouTube*. 2018. 12 лютого. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DLIEez8nvIo>
3. Волковинський В. Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 63–74.
4. Гаухман М. Рецензія на монографію О. Реєнта та О. Сердюка «Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна». *Україна модерна*. 2022. № 31. С. 298–306.
5. Гаухман М. Множественная идентичность как исследовательская проблема. *Historians*. 2018. 7 листопада. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2548-mikhail-gaukhman-mnozhestvennaya-identichnost-kak-issledovatel'skaya-problema>



6. Гаухман М. Рецензия на книгу Faith Hillis “Children of Rus’: Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation”. *Ab imperio*. 2017. № 3. С. 269–281.
7. Дякин В. Самодержавие: буржуазия и дворянство. Ленинград : Наука, 1978. 248 с.
8. Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции. Москва : Наука, 1977. 321 с.
9. Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16–17. С. 55–116.
10. Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
11. Магась В. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). Кам’янець-Подільський, 2021. 556 с.
12. Мартинюк О. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.). Київ, 2016. 227 с.
13. Мартинюк О. Дебати між Київським клубом російських націоналістів і Товариством українських поступовців навколо малоросійського питання. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2011. № 32. С. 94–107.
14. Мартинюк О. Російський націоналізм початку ХХ ст. на Правобережжі в контексті виборів до Державної думи. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2013. № 35. С. 102–116.
15. Ольденбург С. Царствование императора Николая II : в 2 т. Белград : Издание Общества распространения русской национальной и патриотической литературы, 1939. Т. 1. 382 с.
16. Омелянчук И. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев : МАУП, 2006. 744 с.
17. Омелянчук И. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Киев : НИУРО, 2000. 167 с.
18. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство*. 2021. № 1–2. С. 82–90.
19. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. Київ : Інститут історії України, 2020. 114 с.
20. Семінар Українського католицького університету «Монархістська Україна в імперії Романових: монархісти та чорносотенці як складова частина українського руху (1905–1917)». *YouTube*. 2018. 1 лютого. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6P_Clgw73e4
21. Спириин Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало ХХ в. – 1920 г.). Москва : Мысль, 1977. 366 с.
22. Степанов С. Черная сотня. Что они сделали для величия России? Москва : Яуза-пресс, 2013. 672 с.
23. Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса. 2-е изд. Москва : ОГИЗ, 1934. 324 с.
24. Федевич К. Кейс украинского «русского национализма» в Российской империи, 1905–1914 гг. *Historians*. 2021. 4 січня. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2818-klimentij-fedevich-kejs-ukrainskogo-russkogo-natsionalizma-v-rossijskoj-imperii-1905-1914-gg?fbclid=iwar27ehnkbe_snk08n61vyeesmitwxyks2khvqgr35ntjbam6jx4ndlidm
25. Федевич К. Ответ рецензентам. *Historians*. 2018. 14 листопада. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2551-klimentij-k-fedevich-otvet-retsensentam>
26. Федевич К. Пропаганда регионализма и автономии Украины черносотенцами и монархистами в начале ХХ в. *Historians*. 2016. 23 липня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1926-klimentij-fedevich-propaganda-regionalizma-i-avtonomii-ukrainy-chnosotentsami-i-monarkhistami-v-nachale-khk-hv>
27. Федевич К. Тарас Шевченко и малорусские монархисты в империи Романовых. *Historians*. 2016. 13 квітня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>
28. Федевич К. Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи. *Historians*. 2016. 10 травня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>
29. Федевич К. Украинское движение имперских элит. *Historians*. 2020. 26 січня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2715-klimentij-fedevich-ukrainskoe-dvizhenie-imperskikh-elit>
30. Федевич К. Українізація через Чорну сотню. *ZAXID.NET*. 2011. 14 жовтня. URL: https://zaxid.net/ukrayinizatsiya_cherez_chornu_sotnyu_n1238566
31. Федевич К., Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 304 с.
32. Цецик Я. Архівні документи про роль органів влади і православного кліру у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2021. № 37. С. 84–92.
33. Цецик Я. Вплив Союзу руського народу на ускладнення російсько-єврейських взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. № 13. С. 103–109.
34. Цецик Я. Політика російських чорносотенців відносно євреїв на Волині на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2016. № 24. С. 51–56.
35. Цецик Я. Роль чорносотенного СРН в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині у 1906–1914 рр. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. № 14. С. 128–135.



36. Цецик Я. Роль чорносотенців у заостренні міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині у 1906–1916 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2018. № 26. С. 22–27.
37. Цецик Я. Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2020. № 33. С. 35–43.
38. Цецик Я. Участь чорносотенців у виборах до Волинського земства у 1914 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2022. № 40. С. 34–42.
39. Цецик Я. Участь чорносотенців у виборах на Волині у 1906–1912 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2019. № 28. С. 14–19.
40. Чемакин А. Украинская «черная сотня»? Концепция К. К. Федевича как попытка «украинизации» Союза русского народа. *Русин*. 2021. № 63. С. 205–222.
41. Шаталов Д. Черносотенные украинофилы? *Historians*. 2018. 19 жовтня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2532-denis-shatalov-chnosotennye-ukrainofily>
42. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca : Cornell University Press, 2013. 329 p.
43. Laqueur W. Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. New York : Harper Collins, 1993. 317 p.
44. Rogger H. Jewish policies and right-wing politics in imperial Russia. London, 1986. 300 p.
45. Zayarnyuk A. Supranational Patriots? *Historians*. 2018. October 29. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2542-andriy-zayarnyuk-supranational-patriots>